

КИРК-ЄРСЬКИЙ СКАРБ XV ст. (попереднє повідомлення)

20 березня 2002 р. під час проведення археологічних досліджень біля входу, що веде до гідротехнічної споруди¹, співробітники центру спелеотуризму «Онікс-Тур» м. Сімферополя на глибині 45 см від рівня сучасної денної поверхні знайшли скарб². Він налічував 4259 срібних, 1 мідну та 30 золотих монет, а також срібну накладку. Скарб знаходився у кухонному горщику третьої чверті XV ст. Золоті монети були розміщені серед срібних та акуратно загорнуті купкою у шматок тканини.

Підкреслимо ще раз, що це повідомлення має попередній характер. Крім того, воно являє собою спробу доповнити каталог О.Ф. Ретовського майже столітньої давнини³. Оскільки скарб було оброблено порівняно недавно, ще не проведено апробацію та вивішування монет, що дасть додаткову інформацію.

Усі золоті монети, крім однієї, є венеціанськими дукатами. Їх добра збереженість дає змогу провести точну атрибуцію. Не зупиняючись докладно на описі зображень лицьової та зворотної сторін, які добре відомі спеціалістам, нагадаємо лише, що зображенням лицьового боку притаманні риси раннього Ренесансу. Особливо виразно це виявляється під час прорисовування обличчя дожив. Разом з тим зображення Христа у мандорлі, як і сама техніка карбування, являє собою візантійське запозичення⁴. Значення цієї колекції золотих дукатів підкреслюється ще й тим, що їх активний обіг на українських та молдавських землях почався лише із другої половини XVI ст.⁵ Крім того, знахідки венеціанських дукатів у Криму поодинокі⁶, а скарби взагалі не були відомі.

Близько половини всіх дукатів (12) було відкарбовано в період правління дожа Франческо Фоскарі (1423—1457), 6 дукатів — дожа Кристофоро Моро (1462—1471), 3 — Паскуале Марінетро (Марі'єро) (1457—1462), 1 — Ніколо Тронусі (Троні) (1462—1474), 1 — Томмазо Моченіго (1413—1423). Легенда на зворотному боці всіх дукатів аналогічна SIT.T.XPEDA.REGIS ISTE.DUCAT. Другу групу складають 3 дуката Микаеле (Микеле) Стено (1400—1413), 2 — Антоніо Вен'єра (Венеріо) (1382—1400), 1, найбільш ранній, — Андреа Дандоло (?) (1343—1354). Легенда на зворотному боці наведена з меншими скороченнями, а перша літера у слові Христос замінена на хрест у ромбі SIT.T.XPE DA T. QTV.REGIS ISTE.DUCAT. Залишається додати, що один з дукатів Антоніо Венеріо було виготовлено із золота, вірогідно, менш високої проби. На лицьовому боці є залишки срібла, що окиснилось, але на відміну від дуката Томмазо Моченіго із скарбу Ай-Василь (Ялта)⁷, не йдеться про залишки срібної дужки для використання монети як персня-печатки. Скоріш за все, це залишки срібних монет скарбу, що частково окиснилися.

Остання золота монета скарбу — дирхем Єгипетського Мамлюкського султанату. Збереженість її гірша, ніж згаданих дукатів. Імовірно, вона належить до періоду правління Барс-Бея (1420—1438).

Приблизно половину усіх срібних монет складають достатньо добре відомі аспри татаро-генуезького карбування. Характерною особливістю скарбу є явна перевага примірників, карбованих із двозубою джучидською тамгою. Орієнтуючись на запропоновану майже 100 років тому О.Ф. Ретовським типологію⁸, розглянемо монети, що складають скарб у хронологічній послідовності. Для скорочення обсягу роботи опис конкретних типів і варіантів, що повністю збігається з описом О.Ф. Ретовського, не наводимо, але даємо конкретне посилення на його згадану працю (номер таблиці та монети). У дужках після посилення наведено кількість монет конкретного типу чи варіанта.

Тип I — [табл. I, 7] (10). На зворотному боці два типи тамги Улу-Мухаммеда (1419—1426, 1428—1433). Варіант 1 — [табл. I, 7] (5), варіант 2 — [табл. I, 8] (3). Зворотний бік ще двох монет визначити важко.

Тип II — [табл. II, 108, 110] (242). Лицьовий бік репрезентовано двома варіантами з підваріантами. *Варіант 1a* — [табл. II, 108] (238), *варіант 1b* — [табл. II, 108], але шпиль башт порталу дуже яскраво виражені, хрести, що розділяють легенду, більш витончені й менших розмірів (1). *Варіант 2* — [табл. II, 110] (3). Зазначимо, що зворотний бік усіх монет варіанта 2 з титулом Улу-Мухаммеда. У цілому зворотний бік репрезентує набагато різноманітнішу колекцію, ніж та, що була в розпорядженні О.Ф. Ретовського. Варіанти такі: 1 — [табл. II, 119] (126); 2 — [табл. II, 116] (46); 3 — [табл. II, 115] (1); 4 — [табл. II, 132] (20); 5 — [табл. II, 112] (2); 6 — тамга з двома крапками нагорі, двозуба Давлета-Берді (1426—1427) (5); 7 — [табл. II, 108] (12); 8 — [табл. I, 35] (1); 9 — [табл. I, 14] (1). Зворотний бік ще 28 монет визначити важко, проте 12 із них карбовані за Давлета-Берді. Отже, більшість монет було карбовано за Давлета-Берді, з них у 123 випадках фіксується мала тамга без крапки. Тільки 13 монет можна з упевненістю зарахувати до періоду правління Улу-Мухаммеда.

Тип III — 1079 монет. *Варіант 1* — [табл. I, 13, 14, 25] (941). З повною назвою міста — (25) [табл. I, 13], зі скороченням однієї літери — (147) [табл. I, 14], двох — (44) [табл. I, 25]. Відзначимо серед них дві монети, де назва САФ знаходиться не ліворуч, а праворуч від порталу. Єдиним примірником репрезентовано монету, де назва міста закінчується на С (САФС). Крім того, можна виділити понад 10 варіантів латинської легенди з розподілювальними знаками. На зворотному боці зафіксовані такі варіанти тамги: 1 — [табл. II, 108] (4); 2 — тамга мала без крапки, правий зубець має невеликий загин до центру тамги, лівий зубець товстіше за правий, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (5); 3 — [табл. I, 8] (1); 4 — [табл. I, 41] (4); 5 — [табл. I, 13] (524); 6 — [табл. I, 69] (16); 7 — велика тамга з однією крапкою, легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (1); 8 — тамга з однією крапкою, круглястий обідок навколо тамги зникається на перетині із зубцями, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (1); 9 — тамга з однією крапкою між зубцями, під тамгою — рисочка, що повернута ліворуч та зникається з круглястим обідком тамги, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (3); 10 — тамга з овалом між зубцями, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (1); 11 — тамга із двома крапками між зубцями, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (1); 12 — тамга з однією крапкою між зубцями, другою — праворуч від зубця, ім'я хана визначити важко (1); 13 — тамга з двома крапками, що розташовані горизонтально між зубцями, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (1); 14 — [табл. I, 14] (40); 15 — тамга з трьома крапками, правий зубець підігнутий усередину тамги, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (1); 16 — [табл. II, 119] (12); 17 — [табл. I, 13] (9); 18 — [табл. II, 131] (7); 19 — [табл. I, 45, але кращої збереженості] (3); 20 — (можливо [табл. I, 44], із трьома крапками під зіркою, що злилися у півмісяць). Ще 299 монет визначити важко, проте 16 із них достовірно належать Улу-Мухаммеду, а більшість (74) — саме з тією тамгою, яка траплялася на монетах цього хана. До цього варіанта належить одна монета з надкарбуванням у вигляді квадрата з 4 великими кульками. Таке надкарбування зафіксував О.Ф. Ретовський одного разу на аспрі зовсім іншого хронологічного типу⁹.

Варіант 2a — [табл. I, 27, 31, 39] (112). *Варіант 2b* — [табл. I, 40] (2). *Варіант 3* — із боків порталу розташовані зірки, а під порталом — крапка (1). Із скороченням однієї літери у назві міста [табл. I, 31, 39] (26), з повною назвою [табл. I, 27] (12). Можна реконструювати й 5 варіантів латинських легенд із розподілювальними знаками. На зворотному боці виявлені такі варіанти тамги: 1 — [табл. I, 35] (65); 2 — тамга з однією крапкою між зубцями, під тамгою — рисочка, що повернута ліворуч та зникається із круглястим обідком тамги, арабська легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (2); 3 — [табл. I, 14] (13); 4 — [табл. II, 132] (1). Зворотний бік ще 17 монет визначити важко. *Варіант 3* — портал у чотирипелюстковій розетці з дуже малих крапок. Орнамент біля порталу не прослідковується (найближче [табл. I, 55]) (23). Зворотний бік демонструє такі варіанти: 1 — [табл. I, 47] (4); 2 — [табл. I, 45] (9); 3 — [табл. I, 43] (3); 4 — [табл. I, 14] (1). Зворотний бік ще однієї монети визначити важко. Не виключено, що окре-

ним підваріантом є єдина монета із сильно стилізованим порталом та нетиповою легендою, що збереглася частково + o ★ Не виключено, що це — брак під час карбування.

Тип IV — усі монети (127), що мають стрілоподібний орнамент. *Варіант 1a* (8) — портал у круглястому обідку з дрібних крапок. Усередині кола чотири стрілоподібних орнаменти, дві стрілки по боках portalу, дві — нагорі. Унизу portalу стрілка відсутня. Зворотний бік дуже різноманітний. Варіанти такі: 1 — [табл. II, 108] (2); 2 — [табл. I, 43] (1); 3 — [табл. I, 47] (1); 4 — [табл. II, 119] (1). Зворотний бік ще 3 монет визначити важко. *Варіант 1b* (2) — портал у колі із дрібних крапок. Усередині кола чотири стрілоподібних орнаменти, дві стрілки на боках portalу, дві — нагорі, між головною баштою portalу. Унизу portalу у центрі розташовано маленьку крапку, що зливається з його основою. На зворотному боці однієї монети — [табл. II, 108], інша збереглася частково. *Варіант 2* — [табл. I, 60] (85). Зворотний бік таких варіантів: 1 — [табл. I, 69] (34); 2 — [табл. II, 108] (2); 3 — [табл. I, 41] (1); 4 — [табл. I, 43] (5); 5 — [табл. VI, 260] (7); 6 — [табл. II, 119] (2). Зворотний бік ще 33 монет зберігся частково. *Варіант 3* — [табл. I, 44,46] (12). Зворотний бік таких варіантів: 1 — [табл. I, 46] (1); 2 — [табл. I, 47] (5); 3 — [табл. I, 45] (2); 4 — [табл. I, 43] (1); 5 — [табл. I, 14] (1). Зворотний бік ще 2 монет визначити важко. *Варіант 4* — найближче [табл. I, 42] (20), але з додатковою четвертою стрілкою на верхній пелюстці. Звернемо увагу на зворотний бік. Варіанти такі: 1 — [табл. I, 43] (6); 2 — тамга ідентична попередній, але зубці у нижній частині розчленовані, легенда з ім'ям Улу-Мухаммеда (1); 3 — [табл. I, 69] (7); 4 — [табл. I, 108] (1); 5 — [табл. I, 41] (1); 6 — [табл. I, 45] (1). Зворотний бік ще 3 монет визначити важко.

Тип V — 230 монет. *Варіант 1a* — [табл. I, 73] (52). Зворотний бік різноманітний. Варіанти такі: 1 — [табл. II, 95] (9); 2 — [табл. II, 93] (7); 3 — [табл. II, 132] (5); 4 — [табл. I, 69] (8); 5 — [табл. I, 73] (1). Зворотний бік ще 22 монет зберігся частково. *Варіант 1b* — відрізняється легендою DV★M★ID★SAFA. Зворотний бік — [табл. II, 95]. *Варіант 2* — [табл. II, 90, 102] (62). Латинська легенда, традиційна — DV MD DAFA [табл. II, 90] (27) чи DVMDDAF [табл. II, 102] (6). Зворотний бік демонструє такі варіанти тамги: 1 — [табл. II, 95] (14); 2 — [табл. II, 90] (23); 3 — [табл. II, 132] (4); 4 — [табл. I, 69] (3); 5 — [табл. I, 14] (1). Зворотний бік ще 17 монет зберігся частково. *Варіант 3* — найближче [табл. I, 47] (5). На зворотному боці варіанти: 1 — [табл. I, 69] (1); 2 — [табл. II, 108] (2); 3 — [табл. II, 132] (1). В одному випадку зворотний бік зберігся частково. *Варіант 4* — [табл. II, 103] (1). Зворотний бік зберігся частково. До цього типу можна зарахувати ще 107 монет, де кількість крапок установити важко [табл. I, 80]. Зворотний бік демонструє такі варіанти тамги: 1 — [табл. II, 119] (11); 2 — [табл. II, 90] (28); 3 — [табл. II, 132] (4); 4 — [табл. II, 108] (1); 5 — [табл. I, 69] (20); 6 — [табл. II, 93] (7); 7 — [табл. I, 73] (1). Зворотний бік ще 42 монет зберігся частково, можливо встановити або тамгу, або ім'я хана. До цього типу можна зарахувати ще одну монету з нетиповою латинською легендою. Не виключено, що це — брак під час карбування.

Тип VI — монети, що мають портал у замкненій круглястій рамці (42). *Варіант 1a* — найближче [табл. I, 55] (10). У двох випадках після арабески — хрест, після нього маленький хрестик та літера M. На зворотному боці такі варіанти тамги: 1 — [табл. I, 69] (6); 2 — [табл. I, 73] (1). Зворотний бік ще 3 монет зберігся частково. *Варіант 1b* — 2 монети, які відрізняються від варіанта 1a тим, що мають під порталом крапку. На зворотному боці — [табл. I, 69]. *Варіант 2* — [табл. I, 58] (4). На зворотному боці — [табл. I, 69] (2). У двох випадках зворотний бік зберігся частково. *Варіант 3* — найближче [табл. I, 48] (14). На зворотному боці такі варіанти тамги: 1 — [табл. II, 132] (1); 2 — [табл. I, 69] (6). Зворотний бік ще 7 монет зберігся частково. *Варіант 4* — складає примірник, де на лицьовому боці розташовано портал у чотирипелюстковому обідку з великих крапок. З боків portalу — 5 великих крапок. Латинська легенда — нерозбірлива, можливо, зсунута праворуч. На зворотному боці [табл. II, 90]. *Варіант 5* — портал у круглястій замкненій рамці із крапок. Навколо portalу орнаментів немає. Легенда +D+M+DAFA. На зворотному боці [табл. II, 125]. Це принципово новий варіант. *Варіант 6* — [табл. I, 69] (10). На зворотному боці — [табл. I, 69].

Тип VII — 19 монет. *Варіант 1а* — [табл. II, 131] (7). *Варіант 1б* — єдина аналогічна монета з легендою D★M★DAF★. *Варіант 2* — [табл. II, 125] (3). *Варіант 3* — має легенду на лицьовому боці (квітка з чотирьох пелюстків із крапкою у центрі) D.M.DAFA (можливо [табл. II, 127], але з зображенням, що збереглося повністю) (3). *Варіант 4* — можливо [табл. II, 82] (1). Зарахувати 5 примірників до конкретного варіанта важко. На зворотному боці зафіксовано такі варіанти тамги: 1 — [табл. II, 125] (14); 2 — [табл. II, 132] (1). На 4 примірниках визначити тип тамги чи ім'я хана важко.

Тип VIII — 29 монет. *Варіант 1* — [табл. II, 133] (21); *варіант 2а* — [табл. II, 104] (4); *варіант 2б* — монета, що має легенду, подібну до варіанта 2, але замість арабески — хрест; *варіант 2в* — монета, що має легенду, подібну до варіанта 2, замість арабески — хрест, такий самий як у варіанта 2а, але на місці зірки — звичайний маленький розділовий хрест. *Варіант 3* — єдина монета з легендою D★M★DAFA (чотирипелюсткова квітка із крапкою у центрі); *варіант 4* — монета з легендою D★M★DAFA. Між назвою міста й літерою D нема розділових знаків.

На зворотному боці зафіксовано такі варіанти тамги: 1 — [табл. II, 119] (1); 2 — [табл. II, 90] (3); 3 — тамга з крапкою, арабська легенда зворотна з ім'ям Давлет-Берді (P); 4 — тамга з двома крапками, однією між зубцями, другою — праворуч нагорі, арабська легенда зворотна з ім'ям Давлет-Берді (1); 5 — тамга і легенда ідентичні, але друга крапка тамги — ліворуч нагорі (1); 6 — [табл. II, 115] (1); 7 — [табл. II, 132] (12); 8 — [табл. II, 125] (4). Зворотний бік ще 3 монет визначити важко.

Тип IX — монети цього типу найрізноманітніші. Поєднає їх те, що повторне карбування зафіксовано як на лицьовому, так і на зворотному боках (24 монети).

Варіант 1 — повторне генуезьке карбування на лицьовому і повторне золотоординське карбування на зворотному боках монети (18). *Варіант 2* — повторне золотоординське карбування на лицьовому генуезькому, та повторне генуезьке — на зворотному золотоординському боці (6).

Тип X — монети так званого 2-го відділення за О.Ф. Ретовським (44 монети). *Варіант 1* — [табл. III, 164] (7). Під порталом велика крапка, що розпливлася у рисочку. На зворотному боці — [табл. III, 164]. *Варіант 2* — [табл. III, 139] (6). На зворотному боці — [табл. III, 164] (3), ще 3 монети поганої збереженості. Визначити зворотний бік важко. *Варіант 3* — [табл. III, 155] (4). На зворотному боці — [табл. III, 156, 157]. До цього варіанта належить ще одна монета. *Варіант 4* — [табл. III, 151] (13). На зворотному боці — [табл. III, 153, 154] (9). У 4 випадках визначити зворотний бік важко. До варіантів 2—4 можна зарахувати й 3 монети, де орнаментация під порталом розрізнити важко, а остання літера легенди D. Безпосередньо до варіанта 4 належить рідкісна монета, де перед назвою міста розташовано зірку, а не крапку: A★AЯRR. В усіх випадках на зворотному боці — тамга з однією крапкою. *Варіант 5* — [табл. III, 172] (3). У двох випадках на зворотному боці — тамга з трьома крапками [табл. III, 172], в одному — тамгу визначити важко.

До цього типу монет, безумовно, належать ще 5 примірників, де літера у кінці легенди не збереглася. На зворотному боці у трьох випадках тамга з однією крапкою [табл. III, 164], у двох — із трьома крапками [табл. III, 172]. До цього типу належить ще одна монета поганої збереженості з надкарбуванням у вигляді квадрата з 4 кульками. Подібний примірник опубліковано О.Ф. Ретовським¹⁰. Ще один, вже згадуваний, знаходиться у складі скарбу.

Приблизно 100 монет, виходячи з поганої збереженості, зарахувати до конкретного типу важко. Проте зворотний бік несе деяку інформацію. Варіанти такі: 1 — [табл. II, 108] (1); 2 — [табл. I, 69] (10); 3 — [табл. I, 73] (6); 4 — [табл. II, 119] (1); 5 — [табл. II, 93] (3). У 78 випадках можна встановити або тамгу, або ім'я хана.

Тип XI — так звані генуезькі аспри міста Криму (8). *Варіант 1* — [табл. VI, 1] (1). *Варіант 2* — [табл. VI, 2] (3). Виходячи зі збереженості примірників, на 2 монетах важко розрізнити круглясту рамку з крапок, пелюсткова внутрішня — присутня. Ще на 2 монетах збереглося лише зображення portalу та залишки арабської легенди. На зворотному боці в усіх випадках — [табл. VI, 1].

Тип XII — аспри з великим T на лицьовому боці (21). *Варіант 1* — літера T з витягнутими зубцями верхньої поперечини (2). Зворотний бік одного при-

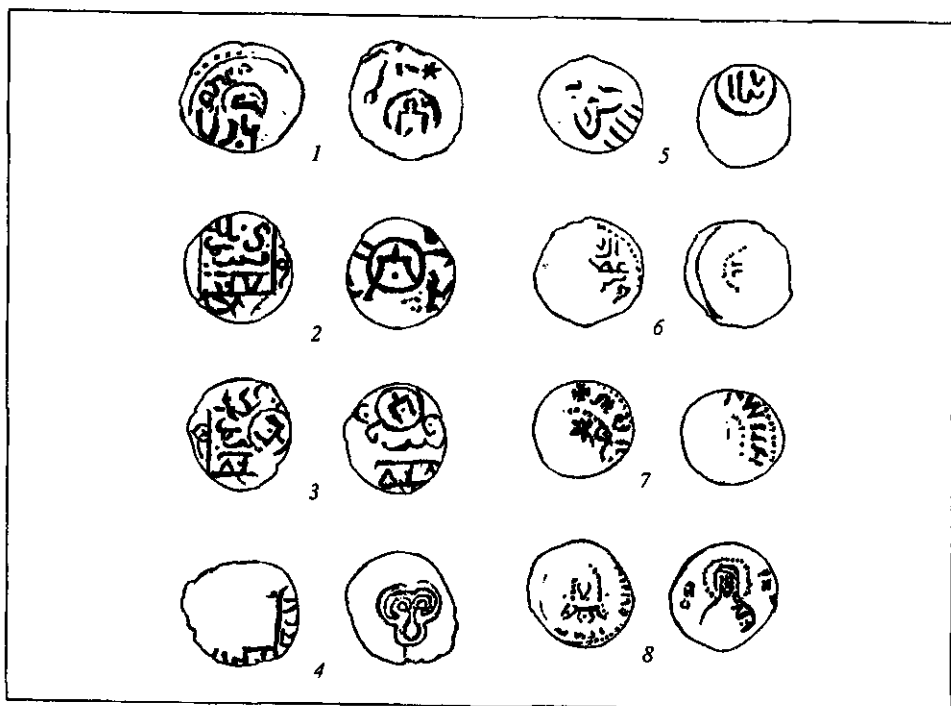

Рис. 1. Монети Кирк-Єрського скарбу: 1 — № 4286, 2 — № 4277, 3 — № 4285, 4 — № 441, 5 — № 4284, 6 — № 443, 7 — № 4287, 8 — № 442

мірника демонструє [табл. VI, 1]. Тамгу на одній монеті розрізнити важко. *Варіант 2* — літера Γ — призмкувата, низ літери розчленовано на дві лінії (2). На зворотному боці однієї монети — [табл. VI, 2] але верхня петелька змикається з гладким обідком. Низ тамги зберігся погано. *Варіант 3* — верхня поперечина літери Γ без зубців (2). На зворотному боці одного примірника — [табл. VI, 4]. Виходячи із збереженості монети ім'я хана встановити важко, не виключено, що це Давлет-Берді. *Варіант 4* — [табл. VI, 3] (4). Літера Γ у слові IMPERATOR фактично прописна, на відміну від друкованої Γ у легенді монет варіанта 3. В одного примірника у полі самої літери розташовані дрібні вертикальні рисочки. На зворотному боці усіх примірників цього варіанта [табл. VI, 3]. *Варіант 5* — [табл. VI, 1] (1). На зворотному боці — [табл. VI, 1]. Ще 7 монет важко зарахувати до конкретного варіанта.

До цього типу монет можна зарахувати єдиний примірник аспра з великим Γ поганої збереженості. У правій частині — надкарбування у вигляді хреста з чотирма крапками між променями. Пошук аналогій цьому надкарбуванню змушує звернутися до монет Аспрокастроу¹¹. Датуються вони, згідно з новітніми даними, 1432—1457 рр.¹² Разом з тим біля с. Кирпиці коло м. Ясси (Румунія), у складі скарбу 60-х рр. XV ст. були срібні кримські дирхеми з аналогійними контрамарками¹³. Наявність такої контрамарки на татаро-генуезькій монеті трапляється вперше.

У зв'язку з вищезгаданою монетою безперечний інтерес становить ще один примірник скарбу, де подібне надкарбування у вигляді хреста з чотирма кульками між променями нанесене на майже повністю стертий лицьовий бік. На зворотному боці — тамга, що практично стерта, та залишки арабської легенди. Цей факт потребує у подальшому серйозного історичного аналізу, пов'язаного з характером взаємовідносин Аспрокастроу, Молдавської держави та італійських республік Венеції та Генуї. Виокремлюється й дирхем Узбека, імовірно 716 Р.Х. з надкарбуванням у вигляді лицьового боку аспра з великим Γ . Залишки латинської легенди нерозбірливі. На зворотному боці — надкарбування у вигляді [табл. VI, 1] (рис. 1, 1). Від арабської легенди залишилася лише зірка, що належить,

можливо, до легенди дирхема Узбека. Можна погодитись із сучасною думкою дослідників, що монети цього типу — продукт діяльності кафінського монетного двору, який виготовляв грошову одиницю для Кримської Готії¹⁴.

Тип XIII — генуезькі надкарбування [табл. VI, 4] (55). Традиційно, майже в усіх випадках, контрамарки відкарбовані на дирхемах золотоординського хана Узбека 720 р.х. *Варіант 1* — на одному боці контрамарка [табл. VI, 4] (30). *Варіант 2* — на одному боці контрамарка та відоме надкарбування «хан» (15). *Варіант 3* — на лицьовому боці контрамарка, на зворотному — надкарбування «хан» (3). *Варіант 4* — на лицьовому боці контрамарка та надкарбування трьохзубої тамги (3). На одній з монет велика тамга з двома крапками по боках. *Варіант 5* — на лицьовому боці контрамарка та надкарбування «хан». На зворотному — надкарбування у вигляді тамги (2). *Варіант 6* — на лицьовому боці контрамарка, надкарбування «хан» та надкарбування тамги (1). На жаль, на більшості монет з подвійним і потрійним надкарбуванням визначити послідовність їх нанесення, як це вдалося М. Северовій¹⁵, дуже важко. Проте різноманітність тризубої тамги та її неподібність у деяких випадках до тамги, наведеної дослідницею¹⁶, дає змогу припустити, що певна їх частина належить карбуванню вже Хаджи-Гірея. Унікальний випадок становить монета, де на лицьовому боці дирхема Узбека 720 р.х. поміщено надкарбування у вигляді квадрата з чотирма великими кульками. Останній є лише елементом надкарбування. Під ним прослідковуються три лінії, що утворюють літеру, подібну до П. З боків квадрата та літери П розташовано дві паралельні лінії, що оточують надкарбування.

Тип XIV — умовно поєднав монети з *гирейвською тамгою* на зворотному боці (32). *Варіант 1* — [табл. III, 174] (5). На зворотному боці такі варіанти: 1 — [табл. III, 174] (1); 2 — [табл. IV, 205] (4). *Варіант 2* — [табл. IV, 211] (2). На зворотному боці — [табл. IV, 211]. До цього типу належать ще 10 монет поганої збереженості. *Варіант 3* — [табл. IV, 215] (1). На зворотному боці — тамга в ромбі з дрібних крапок. За думкою О. Ретовського¹⁷, це одні з найпізніших татаро-генуезьких монет, які було викарбовано незадовго до захоплення міста турками у 1475 р. *Варіант 4* — [табл. IV, 199] (2). На зворотному боці одного примірника — тамга у простому колі, праворуч крапка, над тамгою — горизонтальна риска; іншого — [табл. IV, 201]. Традиційно ці монети датуються 1449—1453 рр. *Варіант 5* — [табл. IV, 185] (1). На зворотному боці — тамга з похилими плічками у круглястій рамці; належить до карбування консула Борруеле Гримальді (1453)¹⁸. *Варіант 6* — [табл. IV, 204]. На зворотному боці — тамга з двома крапками праворуч, що розташовані вертикально. Над тамгою — горизонтальна рисочка. Можливо, до цього варіанта належать ще дві монети поганої збереженості; датуються 1449—1453 рр. *Варіант 7* — [табл. IV, 183] (2). На зворотному боці — тамга у колі, праворуч крапка, над тамгою — горизонтальна рисочка. *Варіант 8* — [табл. IV, 175] (1). На зворотному боці — тамга у колі. Над тамгою — горизонтальна риска. Можливо, до цього варіанта належить ще одна монета поганої збереженості. Монети варіантів 8 та 9 датуються періодом правління консула Джованні Джустані (1448—1449)¹⁹. *Варіант 9* — [табл. IV, 220] (1). На зворотному боці — тамга в ромбі з дрібних крапок. За думкою О. Ретовського, ці аспри пов'язуються з карбуванням І(У)асобо Зоалю, який був після 1471 р. орендаром кафського монетного двору²⁰, але ця атрибуція суперечна. *Варіант 10* — [табл. V, 252] (2). На зворотному боці — тамга у круглястій рамці з крапок, велика. Над тамгою однієї з монет розташовано крапку.

Тип XV — монети, що отримали умовну назву напівфабрикатів (43). *Варіант 1* — примірники з порталами та латинськими легендами практично всіх найпоширеніших у цьому скарбі типів, де відсутнє золотоординське чи гирейвське карбування (34). Зазначимо лише, що серед усіх монет скарбу саме серед напівфабрикатів трапляються два примірники найбільш пізніх татаро-генуезьких монет [табл. IV, 238]. *Варіант 2* — монети негенуезького карбування (9).

Другу частину монет скарбу складають золотоординські та татарські монети, де відсутні генуезькі риси. Першу крупну категорію становлять монети з надкарбуванням у вигляді слова «хан» і надкарбуванням у вигляді тамги, у тому числі з верхньою петелькою. Остання нагадує голову птаха, що розвернута праворуч чи ліворуч. Практично всі ці надкарбування розміщені на дирхемах хана Узбека 720 р.

Тип I — із надкарбуванням «хан» десятиох типів (1073). Варіант 1 — на лицьовому боці надкарбування «хан» (1057). Варіант 2 — на лицьовому боці два надкарбування «хан» (5). Варіант 3 — на лицьовому та зворотному боці надкарбування «хан» (1). Варіант 4 — на лицьовому боці надкарбування «хан» у прямокутнику (2). Літери розташовано у ряд, а не одна над одною. Варіант 5 — на лицьовому боці надкарбування «хан» великою крапкою (1). Варіант 6 — на лицьовому боці надкарбування у вигляді літери слова «хан» та надкарбування у вигляді літери а (2). Варіант 7 — на лицьовому боці надкарбування «хан» та надкарбування у вигляді знаку. Варіант 8 — на лицьовому боці надкарбування «хан» та надкарбування у вигляді знаку. Варіант 9 — на лицьовому боці надкарбування «хан» та надкарбування у вигляді знаку (1). Варіант 10 — на лицьовому боці надкарбування «хан» та надкарбування у вигляді знаку (1). Варіант 11 — на лицьовому боці надкарбування «хан» та надкарбування у вигляді знаку (1).

Тип II — дирхеми Узбека 720 г. з надкарбуванням «хан», але у сполученні з надкарбуванням у вигляді тризубої тамги різних варіантів (71). Варіант 1 — на лицьовому боці надкарбування «хан», на зворотному — тамги (34). Варіант 2 — на одному боці два надкарбування «хан», на іншому — тамги (1). Варіант 3 — на одному боці надкарбування «хан» й на цьому самому боці — надкарбування тамги (35). Варіант 4 — на одному боці надкарбування «хан» і на цьому самому боці — надкарбування тамги, на іншому боці — надкарбування типологічно іншої тамги (1).

Тип III — дирхеми Узбека 720 г., але з надкарбуванням тільки тамги (104). Варіант 1 — на лицьовому боці надкарбування тільки у вигляді тамги різних варіантів (101). Варіант 2 — на лицьовому боці надкарбування у вигляді тамги, на зворотному — також надкарбування у вигляді тамги, але іншого типу (1). Варіант 3 — на одному боці два надкарбування у вигляді тамги (1). Варіант 4 — на лицьовому боці надкарбування у вигляді тамги на дирхемі Узбека 713 р. (1).

Тип IV — дирхеми хана Узбека 720 г. без надкарбувань (571). Один примірник відрізняється тим, що на двох боках має повторне, але аналогічне карбування.

Тип V — дирхеми хана Узбека 713 Р.Х. без надкарбувань (10).

М. Северова припускає хронологічне співвідношення надкарбування у вигляді слова «хан», тризубої тамги та генуезького порталу. На думку дослідниці, найранішим виявляється надкарбування у вигляді слова «хан», що вперше з'являється на монетах Джанібєка 746 Р.Х. Появу його на дирхемах Узбека датовано серединою XIV ст. Тризубу тамгу надкарбовували з 70-х рр. XIV ст., а генуезький портал — звичайно, не раніше 1420 р.²¹ Проте, як уже зазначалося, різноманітність варіантів тризубої тамги дає змогу припускати, що частина їх пов'язана з карбуванням уже Хаджи-Гірея.

Наступну нечисленну категорію складають монети карбування власне Хаджи-Гірея (1442—1466) кількох варіантів (42). Саме вони є найбільш пізніми у складі скарбу й датують час його тезаврації. Ці монети добре відомі у літературі. Найповніший каталог, що не втратив своєї актуальності й нині, склав О.Ф. Ретовський²². І ми у разі визначення відомих монет надаємо лише посилання на каталог, у дужках — кількість примірників.

Тип I — найбільш ранні монети Хаджи-Гірея з датою 845 р. (1441/1442) [табл. I, 1]²³ (6).

Тип II — [табл. I, 4] (1). На нашому примірнику дату розрізнити важко.

Тип III — складається з двох варіантів. *Варіант 1* — дирхеми Криму з датою 867 Р. Х. (1465/1466) [табл. II, 88,97] (17). У 2 монет цього варіанта у даті на зворотному боці пропущено першу цифру 8, що не є винятком. В однієї монети, крім того, цифру 6 відкарбовано у вигляді латинської літери N. До цього варіанта можна зарахувати ще 9 ідентичних монет з такою самою тамгою, але дата на них не збереглася. *Варіант 2* — представлено єдиною монетою, де на зворотному боці є аналогічна тамга у круглястій рамці з крапок, над тамгою — рисочка. Дата не збереглася.

Тип IV — представлено монетами, відкарбованими у Кирк-Єрі, Джуфт (Чуфут)-Кале (9). *Варіант 1a* — монети 858 Р. Х. (1454/1455) [табл. I, 41] (6). Зворотний бік цих монет виконано, як мінімум, трьома різними штемпелями. Так, одна з монет демонструє малу гирейську тамгу з датою, яку розрізнити практично неможливо. *Варіант 1b* — [табл. I, 16] (1). *Варіант 2* — монета 867 Р. Х.

(1464/1465) [табл. 1, 70] (1). До цього типу належить ще одна монета з аналогічним лицьовим та зворотним боками та легендою, що свідчить про місце карбування у Кирк-Єрі, але дату розрізнити важко.

Нечисленну, але найрізноманітнішу групу монет складають срібні дирхеми золотоординських ханів першої половини XV ст. У першу, кількісно більшу групу виділено монети, що мають на зворотному боці однотипну двозубу тамгу з двома крапками, які розташовані вертикально між зубцями тамги. Карбування монет саме з такою джучидською тамгою було поновлено після 1421р. Дві монети цієї категорії карбовані за Давлета-Берді.

Тип I — дирхеми, карбовані в Орду-Базарі (76)²⁴. Цей монетний двір не має точної локалізації. Нині його локалізовано в Нижньому Поволжі. Не виключено, що цей монетний двір «кочував» разом зі ставкою хана й знаходився в різний час у різних регіонах з різноманітними традиціями монетного карбування²⁵. Виходячи з цього монети, на яких зазначено місцем карбування Орду-Базар, виготовлені за різними ваговими нормами. До цього типу належить ще одна монета-напівфабрикат, яку неодноразово згадано під час розгляду татаро-генуезьких монет.

Тип II — аналогічні дирхеми, але із зазначенням на місце карбування у Хаджі-Тархані (27). Точна локалізація й цього монетного двору поки що суперечна. *Варіант 1a* — на лицьовому боці в колі розташовано трирядкову арабську легенду, а навкруги — легенду «Султан хан верховний Мухаммед». На зворотному боці — двозуба тамга з двома крапками між зубцями. Навколо тамги — від шести до однієї крапки або крапки відсутні. Винятком є одна монета, де ліворуч від тамги розташовано вертикально три крапки. Колова арабська легенда свідчить про місце карбування у Хаджі-Тархані (19). *Варіант 1b* — єдина, повністю аналогічна монета, але між зубцями тамги розташовано зірочку, а під нею — традиційну крапку. Нагорі тамги — дві крапки, одна крапка праворуч. Місце карбування у Хаджі-Тархані. *Варіант 2* — аналогічні дирхеми, але на зворотному боці додаткове слово «Султан» (3). *Варіант 3* — аналогічний дирхем, але над тамгою додаткова літера ξ , ліворуч від неї — так званий вузол шаєтя.

Варіант 4 — аналогічні дирхеми, але тамга на зворотному боці у верхній частині розчленована на три лінії у вигляді трипелюсткової квітки (3). До цього типу належить ще одна монета, зворотний бік якої зберігся погано. Це не дає змоги зарахувати її до конкретного варіанта.

Тип III — дирхеми, карбовані у Хаджі-Тархані, але різноманітні щодо арабської легенди на лицьовому боці (10). *Варіант 1* — на лицьовому боці в колі — дворядкова легенда із зазначенням імені хана та стандартна легенда. На зворотному боці — тамга та колова легенда, що свідчить про місце карбування у Хаджі-Тархані (4) (рис. 2, 1—3). *Варіант 2* — аналогічні дирхеми, що відрізняються тільки трирядковою, більш повною легендою, яка розміщена у колі на лицьовому боці монети (6) (рис. 2, 4). Зворотний бік карбовано неохайно, нижня крапка між зубцями тамги розплющена в коло. Місце карбування у Хаджі-Тархані розібрати можливо, але важко. До цього варіанта можна зарахувати ще одну монету, на лицьовому боці якої розміщено надкарбування у вигляді тризубої тамги, що не характерна для гирейського карбування (рис. 3, 1).

Тип IV — дирхеми (6), лицьовий бік яких повністю ідентичний дирхему варіанта 2 типу III, а на зворотному боці замість тамги — сунітська формула, розташована в три рядки (рис. 2, 5—8). До вищенаведених типів близькі ще 4 монети. Погана збереженість лицьового боку не дає змоги зарахувати їх до конкретного варіанта. На зворотному боці є двозуба тамга, але місце карбування сильно потерте.

Тип V — складають дирхеми, на лицьовому боці яких розміщено колову легенду, але без рядкової легенди у колі (34). Навіть без поважного філологічного аналізу можна відокремити, як мінімум, чотири варіанти легенд та штемпелів для їх карбування. *Варіант 1* — на зворотному боці традиційні для цього хана тамга та колова легенда, що свідчить про місце карбування у Хаджі-Тархані (22) (рис. 2, 11—13, 15, 17—25; рис. 4, 2). *Варіант 2* — на зворотному боці аналогічна тамга, верхівку якої розчленовано на три лінії (8) (рис. 2, 9, 10, 14, 16). *Варіант 3* — дирхеми з аналогічним лицьовим боком, але карбовані в Орду-Базарі, про що

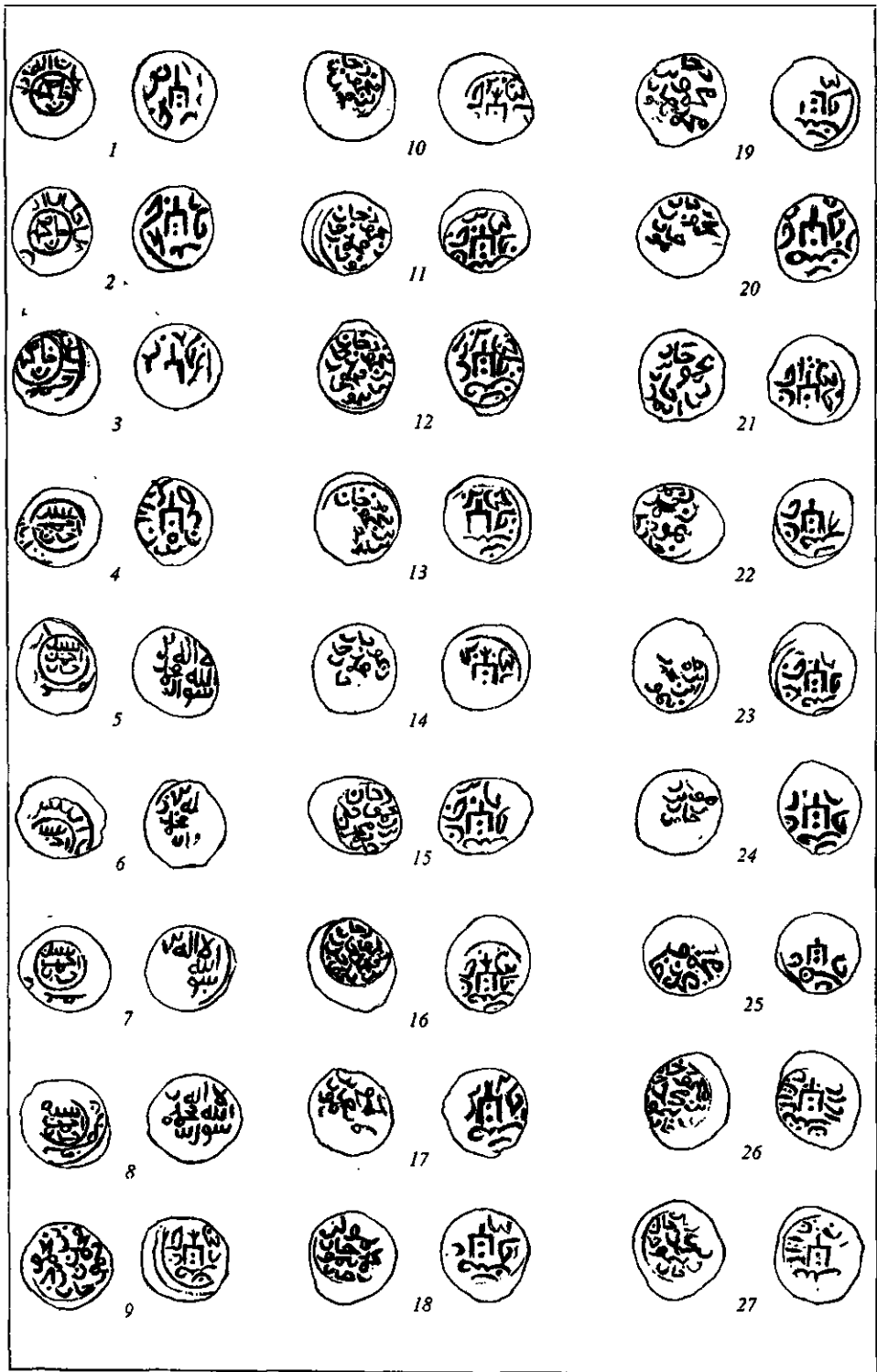

Рис. 2. Монети карбування у Хаджі-Тархані та Орду-Базарі: 1 — № 4108, 2 — № 4109, 3 — № 4111, 4 — № 4113, 5 — № 4119, 6 — № 4120, 7 — № 4121, 8 — № 4123, 9 — № 4124, 10 — № 4125, 11 — № 4179, 12 — № 4152, 13 — № 4140, 14 — № 4127, 15 — № 4146, 16 — № 4126, 17 — № 4128, 18 — № 4165, 19 — № 4151, 20 — № 4154, 21 — № 4143, 22 — № 4144, 23 — № 4162, 24 — № 4169, 25 — № 4157, 26 — № 4174, 27 — № 4176

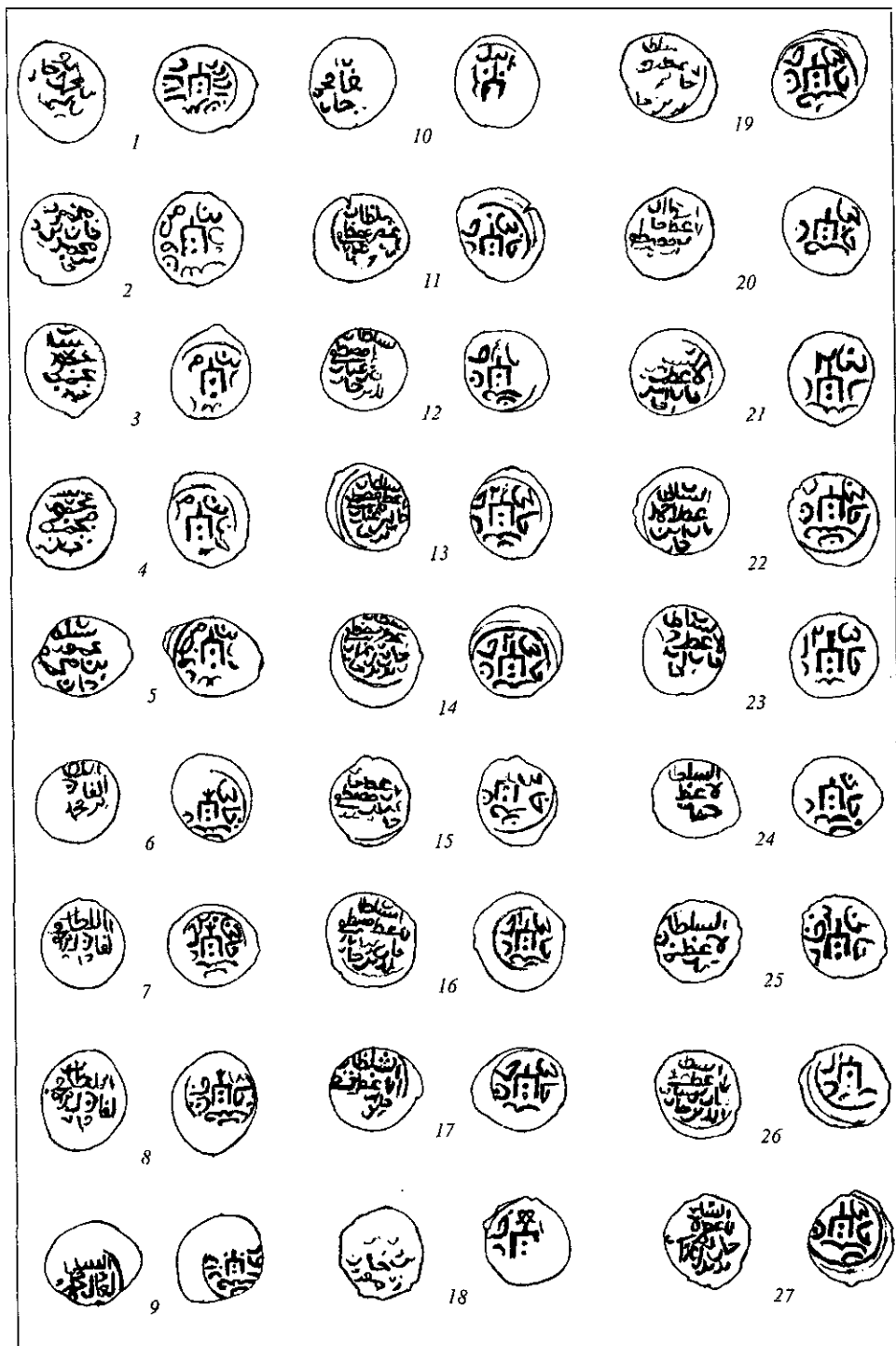

Рис. 3. Монети золотоординських ханів XV ст.: Карбування у Хаджі-Тархані та Орду-Базарі: 1 — № 4209, 2 — № 4210, 3 — № 4212, 4 — № 4220, 5 — № 4222, 6 — № 4240, 7 — № 4276, 8 — № 4218, 9 — № 4241, 10 — № 4260, 11 — № 4244, 12 — № 4258, 13 — № 4235, 14 — № 4233, 15 — № 4246, 16 — № 4261, 17 — № 4251, 18 — № 4237, 19 — № 4239, 20 — № 4232, 21 — № 4249, 22 — № 4236, 23 — № 4238, 24 — № 4248, 25 — № 4254, 26 — № 4256, 27 — № 4269

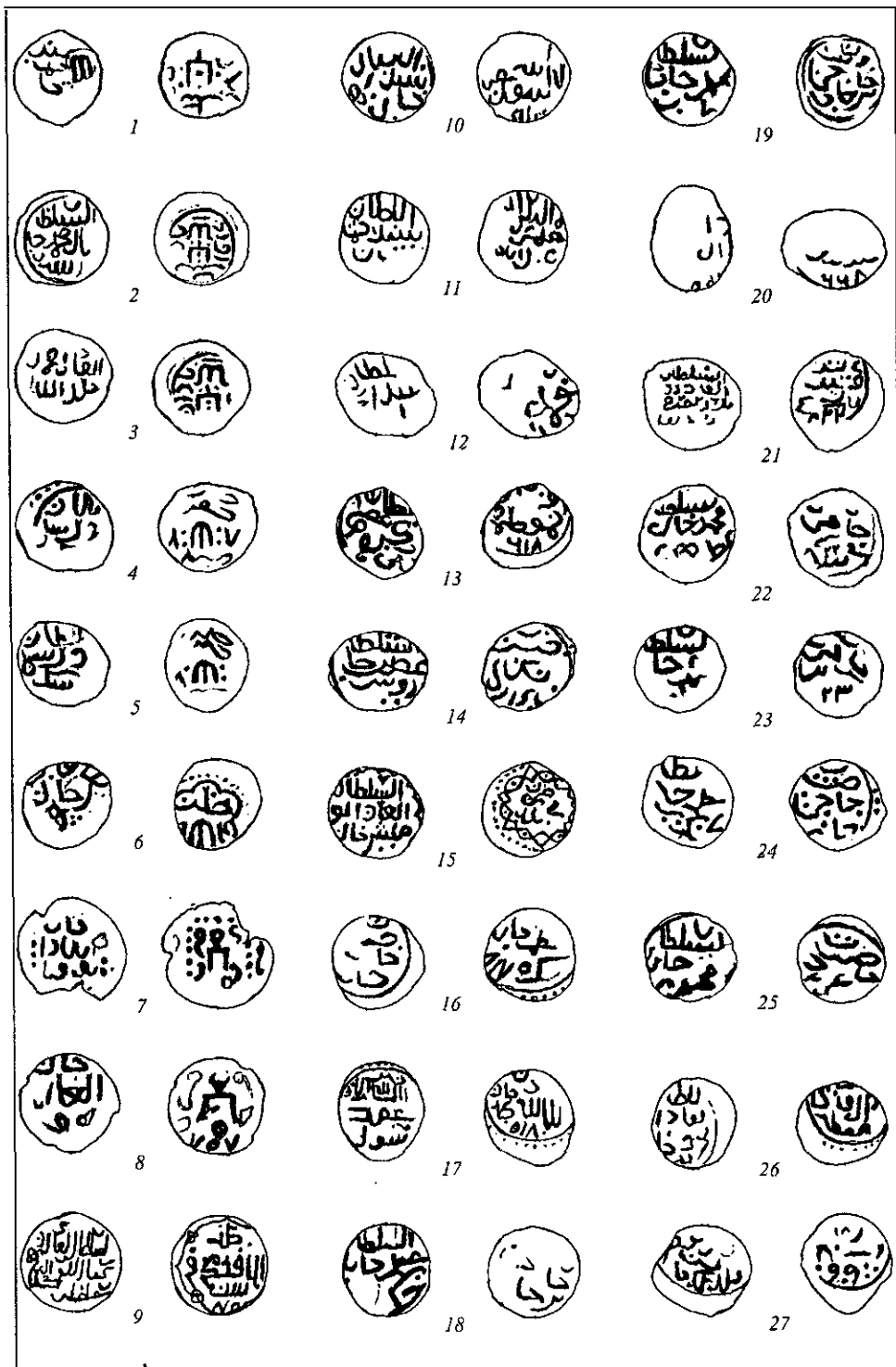

Рис. 4. Монети золотоординських ханів XIV–XV ст.: 1 — № 4177, 2 — № 4181, 3 — № 4183, 4 — № 4184, 5 — № 4185, 6 — № 4128, 7 — № 4129, 8 — № 4130, 9 — № 4136, 10 — № 4186, 11 — № 4156, 12 — № 4190, 13 — № 4173, 14 — № 4166, 15 — № 4198, 16 — № 4201, 17 — № 4193, 18 — № 4150, 19 — № 4142, 20 — № 4167, 21 — № 4141, 22 — № 4192, 23 — № 4206, 24 — № 4202, 25 — № 4207, 26 — № 4163, 27 — № 4150

чітко свідчить легенда навколо тамги на зворотному боці примірників (4) (рис. 2, 26, 27; рис. 4, 1). До цього типу близька ще одна монета, яка погано збереглася. Тому зарахувати її до конкретного варіанта важко.

Тип VI — дирхеми з рядковими легендами на лицьовому боці (41). *Варіант 1* — на лицьовому боці розміщено чотирирядкову легенду, а на зворотному — тамгу та колову легенду, що свідчить про місце карбування у Хаджі-Тархані (3) (рис. 4, 3—5). *Варіант 2a* — чотирирядкова легенда, що відрізняється словом «справедливий» на лицьовому боці. На зворотному — тамга, що розчленована у верхній частині на три лінії. Колова легенда свідчить про місце карбування у Хаджі-Тархані (3) (рис. 4, 6—8). *Варіант 2b* — аналогічна монета, але карбована в Орду-Базарі, тамгу у верхній частині не розчленовано (рис. 4, 9). До цього варіанта 2 можна зарахувати ще одну монету, що збереглася погано, з характерним для цього варіанта лицьовим боком. На зворотному боці — поверх стандартної тамги, вставлено слово «султан». Місце карбування, скоріш за все, Хаджі-Тархан (рис. 4, 10). *Варіант 3a* — п'ятирядкова найповніша легенда на лицьовому боці. На зворотному — традиційна тамга та колова легенда, що свідчить про місце карбування у Хаджі-Тархані (30) (рис. 4, 11—17, 19—27). *Варіант 3b* — єдина аналогічна монета на зворотному боці якої поверх стандартної тамгирозміщено так званий вузол щастя (рис. 4, 18).

Тип VII — дирхеми з трирядковою легендою на лицьовому боці (8). На зворотному боці розміщено одразу дві тамги. Нагорі — тризуба тамга з горизонтальною рискою зверху. Під нею — звичайна двозуба тамга, яка характерна для більшості монет цієї категорії. З боків останньої тамги зверху — дві крапки. Колова легенда свідчить про місце карбування в Орду-Базарі (рис. 3, 2, 3).

Тип VIII — складають усього два дирхеми, але виготовлені за Давлет-Берді ²⁶.

Останню категорію монет скарбу складають поодинокі типи срібних дирхемів золотоординських ханів від Токти до Улу-Мухаммеда. Усього 67 монет. Переважна більшість із них карбована без тамги і не утворює типів. Хронологічно найбільш рання монета (у скарбі взагалі) — дирхем хана *Токти* (1290—1312) з трирядковою легендою у квадраті з крапок на лицьовому боці та двозубою тамгою з верхньою петелькою. Легенда свідчить про карбування примірника в Криму (рис. 3, 7). Дата на монеті не збереглася, проте, відповідно до аналогій ²⁷, монети карбували у 690 чи 698 Р. Х. Є в скарбі й єдина монета хана *Узбека* (1312—1341) з трирядковою легендою на лицьовому та двозубою тамгою з променями, що розходяться, — на зворотному боках. Визначене місце карбування — Крим (рис. 3, 8). Аналогічну монету опублікував В.П. Лебедев ²⁸ з нерозбірливою датою — 7?5 Р.Х. На цьому примірнику дату теж встановити важко — 7?7 Р.Х. До монет ханів останньої чверті XIV ст. належить дирхем хана *Тохтамиша* (рис. 5, 11). Лицьовий та зворотний боки ідентичні та мають традиційну легенду «Правосудний Султан Тохтамиш». Уперше подібні монети опублікував ще Х.М. Френ ²⁹. Зарахування ще однієї монети (рис. 5, 10) до цього карбування, виходячи з поганої збереженості лицьового та зворотного боків, є припущенням.

Переважну більшість монет зазначеної категорії пов'язано з карбуванням ханів першої чверті XV ст. Єдиний примірник — монета з чотирирядковою легендою в пелюстковому картуші. Ім'я хана читається з труднощами, імовірно, це *Тимур-Кутлук* (1397—1400) (рис. 5, 2). У центрі зворотного боку в пелюстковому картуші розміщено так званий вузол щастя та колову арабську легенду з позначенням місяця карбування, можливо, у Сараї. Дата збереглася погано; можна розібрати тільки перші дві цифри — 80? Р.Х., можливо 800 Р.Х. (1400). Зарахування ще трьох монет (рис. 5, 19—21) до карбування цього хана є припущенням. На лицьовому боці всіх примірників у квадратному картуші розміщено трирядкову (?) легенду. У сегментах розташовано орнамент у вигляді «вузлів щастя». На зворотному боці двох монет — рядкова легенда, яку розібрати важко. Центром карбування є, можливо, Нова Орда. Від дати збереглася тільки перша цифра — 8?? Р.Х. Зворотний бік ще однієї монети розібрати ще важче. Дата зовсім не читається. Зазначимо, що типологічно близькі монети Х.М. Френ зарахував до карбування саме Тимур-Кутлука ³⁰.

Невелику колекцію складають чотири монети хана *Шадібєка* (1400—1408). Вони належать до двох різних варіантів. Варіант 1 — три монети, на лицьовому боці яких у криволінійному квадраті, який поставлено на кут, — чотирирядкова

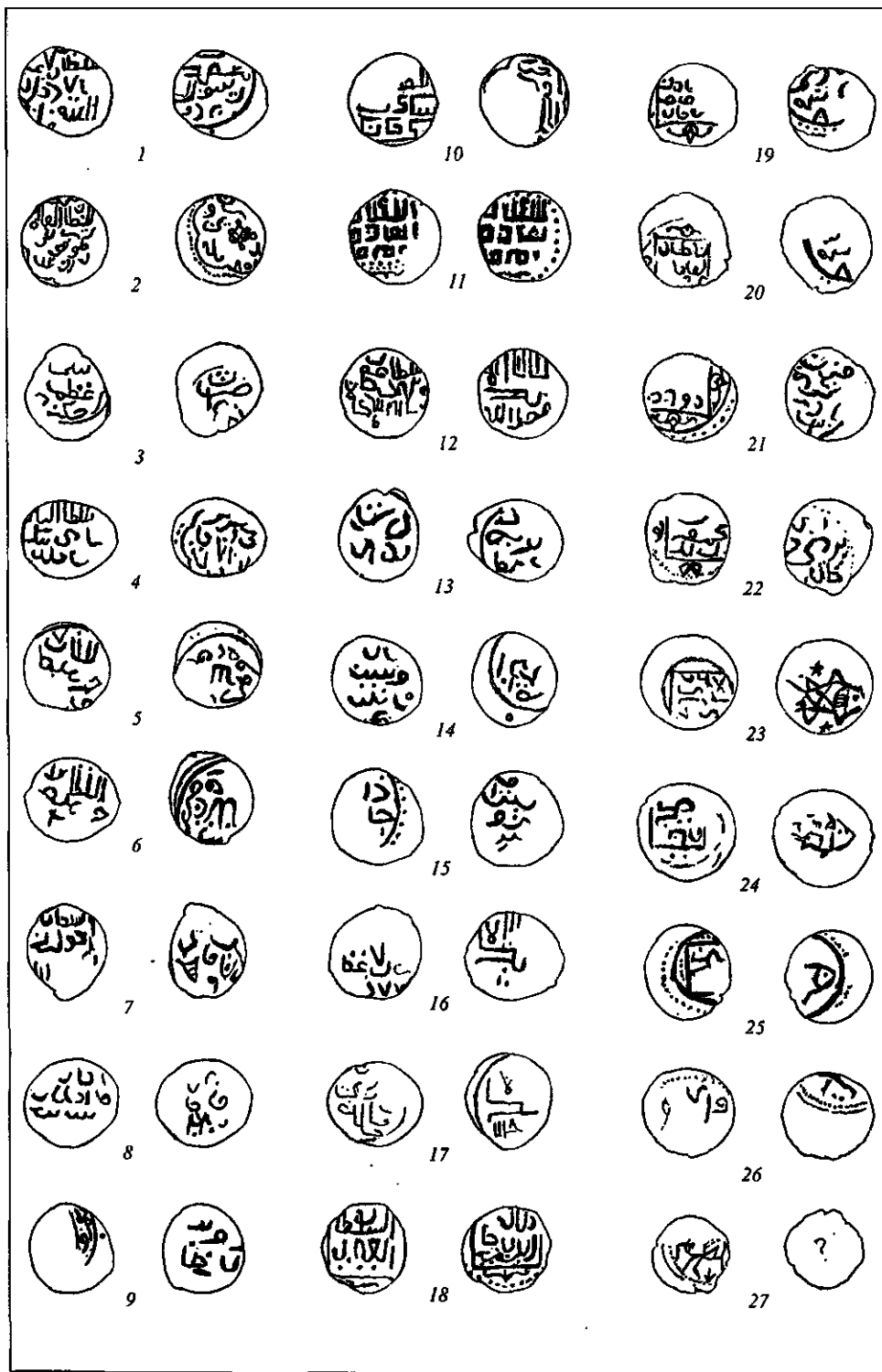

Рис. 5. Монети золотоординських ханів XIV—XV ст.: 1 — № 4247, 2 — № 4242, 3 — № 4243, 4 — № 4250, 5 — № 4245, 6 — № 4255, 7 — № 4259, 8 — № 4253, 9 — № 4262, 10 — № 4267, 11 — № 4252, 12 — № 4268, 13 — № 4263, 14 — № 4264, 15 — № 4265, 16 — № 4266, 17 — № 4272, 18 — № 4257, 19 — № 4278, 20 — № 4279, 21 — № 4280, 22 — № 4266, 23 — № 4281, 24 — № 4282, 25 — № 4283, 26 — № 4274, 27 — № 4275

легенда «Султан справедливий Шадібек-хан». На зворотному боці в лінійній рамці з чотирма вузлами щастя, які розташовані хрестоподібно, — тринога тамга і чотирирядкова легенда. Остання свідчить про місце карбування у Кафі Джемід у 807 Р.Х. (1405) (рис. 3, 4, 5). Згідно з даними В.П. Лебедева та О.В. Тростянського, дирхемів саме цього року — переважна більшість³¹. Варіант 2 — єдина монета Шадібєка (рис. 3, 6), на лицьовому боці якої розміщено, імовірно, трирядкову легенду, що важко розібрати. На зворотному боці — у пелюстковому картуші характерна для цього хана тризуба тамга й дата 804 Р.Х. (1402). Місце карбування, скоріш за все, Булгар. Типологічно близька монета, згадана Х.М. Френом під № 283, але не опублікована³².

Дві монети, можливо, належать до карбування Пулад-хана (1408—1411) (рис. 5, 1, 12). На лицьовому боці розміщено чотирирядкову легенду. Зворотний бік не дає змоги точно встановити місце карбування. Можливо, це Сарай. Одну монету ще більш обережно зраховуємо до карбування Джемал-ед-Діна (1412) (рис. 3, 27). На лицьовому боці — чотирирядкова легенда, що збереглася погано. За зворотним боком неможливо встановити місце карбування. З великими припущеннями, це може бути Орду-Базар. Суперечним є зраховування до карбування цього хана ще однієї монети (рис. 3, 13). На лицьовому боці — чотирирядкова легенда. На зворотному — чотирирядкова легенда, що свідчить про місце карбування в Орду-Базарі. Дата — зворотна 814 р.х. (1412).

Немає повної впевненості й у зраховуванні однієї монети до карбування Керим-бурді хана (рис. 4, 18). На лицьовому боці у квадратній рамці розташована дворядкова легенда — «Султан справедливий». У сегментах — прикраси у вигляді фігурної дужки. На зворотному боці у квадратній рамці — легенда, яку розібрати важко. У сегментах — аналогічні лицьовому боку зображення. Близька за карбуванням монета опублікована В.П. Лебедевим та О.В. Тростянським³³.

Єдиною монетою подано карбування Кібак-хана (1413) (рис. 3, 9). На лицьовому боці розміщено чотирирядкову легенду з написом імені хана варіанта 1480, згідно з типологією В.П. Лебедева, О.В. Тростянського³⁴. На зворотному боці у криволінійному квадраті з чотирма «вузлами щастя», що розташовані хрестоподібно, — трирядкова легенда, де зазначено місце карбування. Можливо, це Нова Орда. Від дати збереглися тільки перші дві цифри — 81? Р.Х., мабуть, 815 Р.Х. (1413). Зраховування до карбування цього хана ще трьох, типологічно близьких примірників (рис. 3, 10—12), є тільки припущенням. Порівняно добре репрезентовані у скарбі достатньо рідкісні монети Черге-хана (1415—1416) (5) (рис. 3, 18, 19, 24, 16; рис. 5, 3). На лицьовому боці всіх монет розміщено трирядкову традиційну легенду «Султан верховний Черге-хан». Дата чітко прослідковується тільки на одному дирхемі (рис. 3, 16) — 817 Р.Х. (1415). Усі репрезентовані у скарбі монети Черге-хана відкарбовані в Хаджі-Тархані. Подібні монети вперше опублікував ще Х.М. Френ³⁵. Є в скарбі й дві монети, карбовані за хана Дервіша (1417—1418) (рис. 3, 14). На лицьовому боці розташовано трирядкову легенду «Султан верховний Дервіш». Зворотний бік демонструє трирядкову легенду, яка свідчить про місце карбування в Орду-Базарі. Це є, проте, припущенням. Зраховування до карбування цього хана ще однієї монети (рис. 3, 15) — теж припущення. На лицьовому боці — чітка трирядкова легенда. На зворотному — у центрі шестикутної зірки, що розміщується в шестипелюстковій розетці, — арабська легенда. Розібрати її важко, як і визначити місце карбування.

Наявні в скарбі й різноманітні монети Улу-Мухаммеда, карбовані без тамги (6). Варіант 1 — три різні за карбуванням монети цього хана з датою 822 Р.Х. (1421) (рис. 3, 20, 22, 25). На лицьовому боці — трирядкова легенда. Зважаючи на зворотний бік, вони відкарбовані, імовірно, у Хаджі-Тархані. На одній монеті дата є зворотною (рис. 3, 20). Варіант 2 — єдина монета, де ім'я хана розібрати важко, відкарбована у Хаджі-Тархані, але з датою 823 Р.Х. (1421—1422) (рис. 3, 23). Варіант 3 — дві монети, де ім'я хана розібрати також важко. Відкарбовані, можливо, в Іль-уйе (рис. 3, 21, 26). Остання монета відрізняється чітким написанням «Іль-уй найвищий» (рис. 3, 26). На думку дослідників, поява останнього монетного двору, що перекладається як «дім країни найвищої», пов'язана з династичною боротьбою ханів Улу-Мухаммеда та Давлет-Берді³⁶.

Є в скарбі дві монети, які атрибутувати важко. На лицьовому боці розміщено чотирирядкову легенду «Султан верховний...». Ім'я хана розібрати важко. На

зворотному боці — тризуба тамга з коловою легендою, що свідчить в одному випадку про місце карбування, можливо, в Орду-Базарі (рис. 5, 5), в іншому — у місті Крим (?) (рис. 5, 6).

Важко атрибутувати ще три монети (рис. 1, 2—4). В усіх випадках на лицьовому боці у квадраті розміщено чотирирядкову легенду із залишками дати. Легенду та ім'я хана розрізнити важко. Сегменти прикрашено «вузлами щастя». В одному випадку на зворотному боці розміщено двозубу тамгу з крапкою між зубцями, що спрямовані в різні боки. Заключена тамга в коло. Залишки колової легенди розібрати нелегко (рис. 1, 2). На одній монеті на лицьовому та зворотному боках два аналогічні надкарбування у вигляді двозубої тамги, що розміщуються в колі. Між зубцями тамги — крапка. Колову арабську легенду розібрати важко (рис. 1, 3). Проте не має сумнівів, що це надкарбування нічим не відрізняється від зворотного боку звичайного татаро-генуезького аспру.

На жаль, 11 монет визначити нам не вдалося. Проте можна стверджувати, що вони належать до першої чверті XV ст. Здебільшого вони мають рядкову легенду на лицьовому боці, що збереглася дуже погано. Окремі слова легенди розібрати можна, іноді можна встановити наявність квадратного картуша, але ім'я хана прочитати не вдалося. Зворотний бік теж містить невеликий обсяг інформації. На одному дирхемі збереглися дві цифри зворотної дати — 81? Р.Х., на іншому — дві останні цифри — ?22 Р.Х. До цієї категорії монет належить ще 11 примірників, які не дають змоги реконструювати імена ханів, роки та місця карбувань. Така погана збереженість та об'єктивні труднощі у визначенні монет ханів першої чверті XV ст. уже згадувались у літературі³⁷.

Є в скарбі 3 монети з рядковою легендою, що розміщена у квадраті. Визначити її важко. На зворотному боці — зображення риб (рис. 5, 23—25). На 2 примірниках поміщено зображення невідомих тварин (рис. 5, 26, 27). Проте погана збереженість монет не дає змоги провести їх атрибуцію. Єдина монета (рис. 1, 5) має на лицьовому боці чотирипелюсткову квітку та розташовані праворуч паралельні лінії, на зворотному — кілька арабських літер у колі, яке зсунуте угору.

Єдиний примірник — молдавський гріш дуже поганої збереженості. Ім'я молдавського господаря не збереглося. Можливо, це Олександр Добрий, карбування 1415—1430 рр. (рис. 1, 7)³⁸. Зазначимо, що знахідки молдавських монет нечисленні для Кримського півострова, що вже згадувалось у літературі³⁹. Єдина візантійська монета у скарбі карбована за Іоанна V Палеолога (1341—1391) (рис. 1, 8). Мідна монета скарбу поганої збереженості, можливо, карбована на території Нижнього Поволжя у першій чверті XV ст. (рис. 1, 6).

Отже, приблизний час тезаврації скарбу можна визначити як середина 60-х — початок 70-х рр. XV ст. Разом з тим основна маса монет усіх категорій припадає на 20—30-ті рр. XV ст. Він є найбагатшим скарбом подібних монет на території не лише Кримського півострова, а й Східної Європи в цілому. Детальне вивчення скарбу надасть змогу істотно поліпшити наші знання з приводу не тільки генуезько-татарської нумізматики, а й грошового обігу першої половини XV ст. на території Кримського півострова.

¹ Полканов Ю.А., Шутов Ю.И. Открытие подземного хода у стен древней крепости Чуфут-Кале (Джуфт-Кале) // Москва—Крым. — 2001. — Вып. 3. — С. 327—332.

² Висловлюю щире подяку директору Центру «Онiкс-Тур» О.Ф. Козлову та робітникам відділу фондів Кримського республіканського краєзнавчого музею за можливість працювати з матеріалами скарбу та подану допомогу під час обробки нумізматичної колекції.

³ Ретовский О. Генуезско-татарские монеты // ИАК. — 18. — С. 1—72.

⁴ Слепова Т.И. Развитие монетной чеканки Северной Италии в XII—XV вв. // Экономика, политика и культура в свете нумизматики. — Л., 1982. — С. 123; Слепова Т.И. Происхождение некоторых Итальянских золотых монет из собрания Государственного Эрмитажа // Нумизматика в Эрмитаже. — Л., 1987. — С. 19.

⁵ Слепова Т.И. Происхождение некоторых Итальянских золотых... — С. 21.

⁶ Крамаровский М.Г. Солхат-Крым: к вопросу о населении и топографии города в XIII—XIV вв. // Итоги работ археологических экспедиций Государственного Эрмитажа. — Л., 1989. — С. 150, 153.

⁷ Залеская В.Н. Клад из Ай-Василя: об историко-культурных связях средневековой Ялты // Византия и средневековый Крым. — Симферополь, 1995. — С. 98.

⁸ Ретовский О. Указ. соч. — С. 1—72.

- ⁹ Там же. — С. 40.
- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ Полевой Л.Л. Редкая серия молдавских городских монет Белгорода на Днестре и некоторые вопросы его истории XV в. // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. — Кишинев, 1990. — С. 165.
- ¹² Там же. — С. 171.
- ¹³ Там же. — С. 166. — Рис. 1, 7.
- ¹⁴ Кирилко В.П. Аспры с большим «Т» на лицевой стороне: опыт интерпретации // Stratum plus. Время денег. — СПб.; Кишинев; Одесса, 1999. — № 6. — С. 140.
- ¹⁵ Северова М. Пополнение фонда джучидских монет Эрмитажа (по материалам Старокрымской археологической экспедиции) // СГЭ. — 1990. — № 54. — С.44—45.
- ¹⁶ Северова М. Указ. соч. — С. 45. — Рис. III, 8.
- ¹⁷ Ретовский О. Указ. соч. — С. 59.
- ¹⁸ Там же. — С. 59.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Северова М. Указ. соч. — С. 44—45.
- ²² Ретовский О. К нумизматике Гиреев. Оттиск из № 18 «Известий» Таврической Ученой Архивной Комиссии. — Симферополь, 1893. — 46 с.
- ²³ Лебедев В.П. Символика и язык монет Крыма золотоордынского периода // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. — Кишинев, 1990. — С. 143. — Рис. 2, 3б.
- ²⁴ Френ Х.М. Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды... — СПб., 1832. — Табл. X, CCCLIX.
- ²⁵ Мухамадиев А.Г., Федоров-Давыдов Г.А. Склеп с кладом татарских монет XV в. из Старого Сарая // Новое в археологии. — М., 1972. — С. 315.
- ²⁶ Френ Х.М. Указ. соч. — Табл. VIII, CCLXVI.
- ²⁷ Лебедев В.П. Указ. соч. — С. 142. — Рис. 2, 23; Северова М. Указ. соч. — С. 45. — Рис. I, 2.
- ²⁸ Лебедев В.П. Указ. соч. — С. 142. — Рис. 2, 15.
- ²⁹ Френ Х.М. Указ. соч. — Табл. VII, CCIX.
- ³⁰ Там же. — Табл. VIII, CCXXXIX.
- ³¹ Лебедев В.П., Тростянский О.В. Небольшой клад джучидских монет XIV—XV вв. из-под Саратова // Междунар. нумизм. альманах. — Вологда, 1999. — Вып. 6. — С. 101.
- ³² Френ Х.М. Указ. соч. — С. 31.
- ³³ Лебедев В.П., Тростянский О.В. Указ. соч. — С. 99. — Рис. 1, 7*.
- ³⁴ Там же. — С. 100. — Рис. 2.
- ³⁵ Френ Х.М. Указ. соч. — Табл. VIII, CCLXIV.
- ³⁶ Мухамадиев А.Г., Федоров-Давыдов Г.А. Указ. соч. — С. 315—316.
- ³⁷ Там же. — С. 313.
- ³⁸ Бырня П.П., Руссов Н.Д. Монеты средневековой Молдавии (Историко-нумизматические очерки) // Stratum plus. Время денег. — СПб.; Кишинев; Одесса, 1999. — № 6. — С. 187. — Рис. 4; С. 188. — Рис. 7.
- ³⁹ Харко Л.П. Монетные находки Тавро-скифской экспедиции 1946—1950 и 1957 гг. // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1961. — № 96; Кирилко В.П. О находке молдавской монеты на Фуне // Археология Крыма. — Симферополь, 1997. — № 1. — С. 181—184; Северова М. Указ. соч. — С. 43.

Одержано 22.10.2002

В.В. Майко

КЫРК-ЕРСКИЙ КЛАД XV в.

(предварительное сообщение)

В статье проанализирован клад, обнаруженный в 2002 г. к западу от южных ворот городища Чуфут-Кале, состоящий из 4259 серебряных, 1 медной и 30 золотых монет. Все золотые монеты, кроме одной, — это венецианские дукаты, чеканенные при 8 дожах XIV—XV вв. Одна монета — предположительно чеканки Барс-Бея (1420—1438).

Примерно половину всех серебряных монет (2102 шт.) составляют аспры так называемой татаро-генуэзской чеканки, среди которых преобладают экземпляры с двузубой тамгой. Остальная часть клада — монеты без генуэзских черт. Первая категория — дирхемы Узбека 720, редко 713 Р.Х., в том числе с контрамарками, вторая — монеты Хаджи-Гирея, третья — дирхемы с двузубой тамгой, четвертая — дирхемы золотоордынских ханов: Токты, Узбека, Тохтамышя, Тимур-Кутлука, Шадибека, Пулад-хана, Джелал-ед-Дина, Керим-Бирди, Кибак-

хана, Чегре-хана, Дервиша, Улу-Мухаммеда, 31 монету определить сложно. В кладе есть молдавский грош Александра Доброго и византийская монета Иоанна V Палеолога. Единственная медная монета — первой четверти XV в. Время тезаврации клада — начало 70-х гг. XV в. Большинство монет приходится на 20-е — 30-е годы XV в.

V.V. Majko

KYRK-ERSKIY BURIED TREASURE OF THE 15TH CENTURY AD

(preliminarily information)

The article deals with buried treasure, which was discovered westwards of the south gate of Chufut-Cale hillfort in 2002, containing 4259 silver, 1 copper and 30 golden coins. All the golden coins, except one, are Venice ducats, minted under 8 doges of the 14th—15th century. One coin was minted supposedly by Bars-Bey (1420—1438).

Approximately half of all silver coins (2102 specimens) are aspres of the so-called Genoa-Tatars coinage, among which specimens with two-times tamga dominate. The second part of treasure trove is coins without Genoa features. The first category contains dirhems of Uzbek 720 y. h., seldom of 713 y. h., including the coins with countermarks (1829 specimens), the second category contains dirhems of Hadzhi-Girey (42 specimens), the third one is dirhems with two-times tamga (214 specimens), the fourth category contains dirhems, which are minted by the khans of Golden Horde (68 specimens), such as Tokta (1), Uzbek (1), Tohtamysh (1), Timur-Kutluk (1), Shadibek (4), Pulad-khan (2), Dzhelal-ed-Dyne (1), Kerim-Birdi (1), Kibak-khan (1), Chegre-khan (5), Dervish (2). 31 coins are defined with difficulty. The buried treasure has one Moldavian grosh of Alexander the Kind and one Byzantine coin of John V Palaeologus. Only copper coin dates from the first half of the 15th century. The time of thesauration of this treasure trove is the beginning of 70th years of 15th-century. Overwhelming majority of the coins dates from 20th—30th years of the 15th century.